

Hereus i desclassats. Sobre usos de la memòria entre grans homes de negocis en el primer franquisme*

Heirs and declassified. On the uses of memory among large businessmen in early Francoism

per *Enrique Faes Díaz***

Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED)

RESUM:

Aquest article explora la relació de grans empresaris espanyols amb l'estructuració d'una memòria específica en, i a propòsit de, les dècades 1940 i 1950, sota el primer franquisme. S'identifiquen suports materials als quals van poder acudir, es localitzen ancoratges narratius a partir de la distinció entre hereus i desclassats, i es proposen unes pautes preliminars d'inserció del gran empresariat en l'estudi dels perpetradors de la dictadura.

PARAULES CLAU:

Empresaris, memòria, primer franquisme, estudis sobre perpetradors.

ABSTRACT:

This article explores the relationship between Spanish business leaders and the construction of a specific memory of the 1940s and 1950s under early Francoism. The material supports they were able to summon to that effect are identified, while a useful narrative anchor is found in a distinction between heirs and class drop-outs. In addition, some preliminary guidelines are proposed for the insertion of big business in the study of the perpetrators of the Francoist dictatorship.

KEY WORDS:

Businessmen, memory, early Francoism, perpetrators.

1. *Introducció*

Almenys des dels anys finals del segle XX, la historiografia espanyola ha mostrat un interès creixent pels espais de trobada o fricció entre història i memòria. No és,

Recepció: 06/07/2023. Avaluacions: 13/09/2023, 14/09/2023. Versió definitiva: 12/12/2023

* Aquest article s'emmarca en el Projecte de Recerca «Territorios de la memoria. Otras culturas, otros espacios en Iberoamérica, siglos XX y XXI» (TEMUCO), amb referència PID2020-113492RB-I00/AEI/10.13039/501100011033. Agraïixo a Marisa González de Oleaga, José Luis Ledesma, Paloma Aguilar i, en especial, a Sergio Riesco les converses mantingudes a propòsit d'aquest text, en les seves diferents fases d'elaboració. També expresso la meua gratitud a les persones avaluadores, les observacions de les quals he tractat d'incorporar en la seva major part a la versió final, i als responsables de la revista, per la cura que han posat al llarg del procés de producció de l'article.

** Enrique Faes Díaz, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6310-8508>.

com sembla natural, un impuls aïllat.¹ És un cicle connectat amb debats previs i de més abast geogràfic, i més en particular amb la indagació de memòries traumàtiques sobre experiències de guerra, dictadura o repressió sistemàtica de determinats grups socials que, per al cas espanyol, observa sobretot allò ocorregut durant el franquisme i quines són o han estat les seves evocacions posteriors. En els primers anys 2000 es van assajar nous abordatges de la memòria de la Guerra Civil i la Dictadura, i es va proposar la seva consideració en el marc conceptual de la justícia transicional (és a dir, en termes de veritat, justícia i reparació a les víctimes).² En una segona fase, immediata a l'aparició d'una llei pionera sobre això, el 2007, va cobrar vigor la discussió entre els qui van situar la història en un pla superior a la memòria en crear aquesta darrera un artefacte simplificador, concebut per produir identitats col·lectives, i altres visions més crítiques amb el *pacte d'oblit* sobre el qual s'hauria afermat la transició a la democràcia. Arguments centrals d'aquest corrent memorialista van ser la necessitat de valorar (i reparar) la repressió que la Dictadura va exercir durant quatre dècades sobre els seus enemics de guerra i, especialment, la impugació d'una «falsa equivalència moral entre tots dos contendents» a l'hora d'assignar responsabilitats.³ En dates més recents, ja entrada la tercera dècada del segle, la promulgació el 2022 d'una Llei de memòria democràtica més ambiciosa que la norma anterior va ser alhora causa i efecte de la continuïtat i l'enriquiment progressiu dels debats. Van madurar noves propostes gestades en etapes anteriors, i es va registrar en particular un interès incipient per l'estudi dels victimaris, fins aleshores poc analitzats.⁴

Per sobre de les diferències d'enfocament, que tenen molt a veure amb l'avaluació de com es va gestionar la memòria del franquisme durant la Transició, hi ha, tanmateix, punts de trobada. Una majoria d'entre els qui han emprès estudis d'aquest tipus concedeix, amb independència de la seva opció metodològica, que la memòria, com a «pràctica social que requereix materials, instruments i suports», és selectiva i per tant imperfecta, i necessita una «implantació» en què són clau

1. Santos JULIÀ, *Elogio de Historia en tiempo de Memoria*, Madrid, Fundación Alfonso Martín Escudero i Marcial Pons Historia, 2011, 131-141.

2. Un bon producte d'aquesta fase és el compendi de Santos JULIÀ (dir.), *Memoria de la guerra y del franquismo*, Madrid, Fundación Pablo Iglesias i Taurus, 2006.

3. Paloma AGUILAR i Leigh A. PAYNE, *El resurgir del pasado en España. Fosas de víctimas y confesiones de verdugos*, Madrid, Taurus, 2018, 47. Destaquem també els estudis continguts a MEMORIAL DEMOCRÀTIC, *La repressió franquista i la revisió jurídica de les dictadures*, Barcelona, Documents del Memorial Democràtic, 2011; Omar GUILLERMO ENCARNACIÓN, *Democracy without justice in Spain: the politics of forgetting*, Filadèlfia, University of Pennsylvania Press, 2014, i Vincent DRULIOLLE, «Recovering historical memory: A struggle against silence and forgetting? The politics of victimhood in Spain», *International Journal of Transitional Justice* 9 (2), 2015, 315-335.

4. Adrián PERICET, «Estado de la cuestión sobre los victimarios franquistas en la cultura española del cambio al siglo XXI», *Pasado y memoria* 26, 2023, 308-331. A més, hi ha un corpus legal específic per a l'àmbit català, especialment a partir de la Llei 13/2007, de 31 d'octubre, del Memorial Democràtic. En tancar aquest article, el Parlament català ultimava l'aprovació d'una nova Llei de memòria democràtica pròpia, l'avantprojecte de la qual va tirar endavant el març del 2023.

les seves formulacions tangibles (solen esmentar-se monuments, museus, llibres o pel·lícules, encara que la llista no s'acaba aquí), i els actors que decideixen activar-la en un moment donat.⁵ Precisament per la seva dimensió social, la memòria va més enllà del record concret que pugui atresorar un individu: avui es comprèn, en connexió amb disciplines com la psicoanàlisi, com l'estructura narrativa que organitza aquest record i li atorga un significat, dins d'un sistema de codis compartits per un determinat grup social que fa possible la seva construcció i consolidació.⁶ Les reflexions sobre història i memòria han aconseguit un grau notable d'implantació i sofisticació teòrica des dels anys finals del segle XX.

Tanmateix, i malgrat l'acumulació d'estudis de cas que assenyalen noves sendes d'investigació, no sembla que els empresaris que van despuntar com a tals en els anys inicials de la dictadura tinguin encara un lloc propi ben perfilat en aquesta discussió. Coneixem detalladament com va discórrer el procés econòmic durant el primer franquisme, qui el va liderar, de quina manera es va habilitar un canvi en el teixit empresarial, on hi va haver nusos crítics de confluència entre la intervenció pública i l'empresa privada, o quins homes de negocis van destacar en una activitat netament política. Però després de diverses obres substancials aparegudes en el canvi de mil·lenni,⁷ hom diria que els relats econòmics, socials, polítics o empresarials sobre el període han seguit rutes més aviat divergents entre si i, en una lògica d'especialització creixent, han cedit espai a una literatura de denúncia que tendeix a caracteritzar els empresaris com a perpetradors per defecte, sovint sense una bastida empírica que resulti especialment sòlida o nova.⁸ Si hom convé que aquest esquema interpretatiu ha assolit un cert grau de penetració social, cal assenyalar-ne, d'entrada, les zones de penombra. Com encaixar-hi per exemple el cas, excepcional però revelador, de l'industrial Ramón de la Sota, les empreses del qual va confiscar la dictadura durant dècades en càstig per la seva vinculació amb el nacionalisme basc? ¿És possible unir en una categoria comuna de victimaris els qui, com Francesc Cambó o Joan Antoni Güell, van optar per abandonar el país sense desprendre's dels seus negocis, els directius diversos d'una banca fortament concentrada, petits propietaris beneficiats per la usurpació als vençuts, i els constructors d'obra pública –el cas més visible és el de José Banús Masdeu– que van utilitzar a les seves empreses un nombre estimable de presos condemnats a treballs

5. Hugo VEZZETTI, *Pasado y presente. Guerra, dictadura y sociedad en la Argentina*, Buenos Aires, Siglo XXI, 2003, 32 i 33.

6. Marisa GONZÁLEZ DE OLEAGA, «¿La memoria en su sitio? El Museo de la Escuela de Mecánica de la Armada», *Kamchatka. Revista de análisis cultural* 13, 2019, 117-162.

7. Dos exemples especialment rellevants en l'àmbit d'aquest article: Mercedes CABRERA i Fernando DEL REY, *El poder de los empresarios. Política e intereses económicos en la España contemporánea (1875-2000)*, Madrid, Taurus, 2002, i Glicerio SÁNCHEZ RECIO i Julio TASCÓN (ed.), *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*, Barcelona, Crítica, 2003.

8. Són il·lustratives d'aquesta producció, entre moltes altres obres, i gairebé coincidents en els seus títols: Mariano SÁNCHEZ SOLER, *La familia Franco S. A. Negocios y privilegios de la saga del último dictador de Occidente*, Barcelona, Roca Editorial, 2019, i Antonio MAESTRE, *Franquismo S. A.*, Madrid, Akal, 2019.

forçats? La galeria es complica amb casos com els de Demetrio Carceller, ministre d'Indústria i Comerç durant la Guerra Mundial i després replegat als seus negocis particulars amb base en el petroli, o José María de Oriol i Urquijo, dinàmic vaiedor a les Corts corporatives franquistes d'una indústria energètica en la qual ocupava llocs d'importància.⁹

Si l'alineament general de propietaris i empresaris amb el bàndol revoltat no va oferir dubtes a l'inici de la Guerra Civil, les estratègies adaptatives dels uns i dels altres van diferir poc després, en els anys en què la dictadura va cultivar la seva institucionalització.¹⁰ I és ben sabut que les circumstàncies econòmiques –no així les polítiques– van variar de manera apreciable després de l'ingrés d'Espanya en els principals organismes del bloc occidental a finals de la dècada de 1950. En aquest context autoritari, però alhora canviant, en què víctimes i victimaris van mantenir una convivència quotidiana, quins van ser els espais que van ocupar els homes de negocis d'una primera línia? ¿És possible una classificació automàtica com a perpetradors, o seria preferible articular un joc més complex de protagonismes pel qual transitin directors de la repressió, intercessors, executors i col·laboradors (desdoblats aquests darrers en còmplices, delators, adeptes o simples espectadors)?¹¹

A l'altura del 2011, s'apuntava que a Espanya encara no s'havien desplegat debats equiparables als que hi havia a Suïssa, Alemanya o els Estats Units sobre l'eventual responsabilitat d'empreses i bancs europeus durant la Segona Guerra Mundial.¹² És cert que aleshores, dins també d'una tendència internacional més àmplia, s'havia establert l'estudi de les transaccions d'or del Tercer Reich a Espanya, i indagat quines empreses i empresaris es van poder beneficiar de la liquidació d'actius alemanys en el primer franquisme.¹³ Més demorat, però potser més sostingut, va ser l'avenç en el coneixement sobre l'impacte dels treballs forçats durant la dictadura. Sabem que van assolir el seu zenit cap al 1940, quan poc més de 100.000 persones (presoners de guerra, presos de la primera postguerra) treballaven forçadament i majoritàriament en la construcció d'obra civil i en benefici més del mateix Estat que del sector privat. Cap al 1950, alleujada l'escassetat de mà

9. Eugenio TORRES, *Ramón de la Sota, 1857-1936. Un empresario vasco*, Madrid, Lid, 1998; Borja DE RIQUER, *Cambó. El último retrato*, Barcelona, Crítica, 2022; Enrique FAES i Sergio RIESCO, «Con tierra de por medio: patrimonio, política y exilio de los Güell-Comillas en la España de entreguerras (1918-1945)», *Hispania* 260, 2018, 787-816; José Luis GUTIÉRREZ MOLINA, «José Banús Masdeu», a Eugenio TORRES (dir.), *Cien empresarios madrileños*, Madrid, Lid, 2017, 489-493; Enrique FAES, *Demetrio Carceller (1894-1968). Un empresario en el gobierno*, Barcelona, Galaxia Gutenberg, 2020, i Alfonso BALLESTERO, *José M.ª de Oriol y Urquijo*, Madrid, Lid, 2014.

10. CABRERA i DEL REY, *El poder...*, 241-282. Un bon balanç de la significació dels empresaris en la Guerra Civil, a Eugenio TORRES, «Los empresarios: entre la revolución y la colaboración», a Pablo MARTÍN ACEÑA i Elena MARTÍNEZ RUIZ (ed.), *La economía de la guerra civil*, Madrid, Marcial Pons, 2006, 431-460.

11. La possible categorització de perpetradors, a CARLOS GIL, «La zona gris de la España azul. La violencia de los sublevados en la Guerra Civil», *Ayer* 76 (4), 2009, 115-141.

12. Mercedes CABRERA, *Juan March (1880-1962)*, Madrid, Marcial Pons, 2011, 12.

13. Pablo MARTÍN ACEÑA (COORD.), *Los movimientos de oro en España durante la Segunda Guerra Mundial*, Madrid, Ministerio de Asuntos Exteriores, 2001.

d'obra i implantat un esquema general de salaris a la baixa, encara hi havia uns 11.000 treballadors forçats en actiu.¹⁴ La paraula *empresa* i les seves derivades, que no figuraven a la llei dissenyada el 2007 en favor d'una reparació a les víctimes de la Guerra Civil i la dictadura, apareixen una sola vegada a la norma del 2022, molt més extensa. Ho fan precisament a l'efecte de la confecció d'un cens de societats «que van utilitzar els treballs forçats en benefici propi», i amb el propòsit d'identificar i senyalitzar *lieux de mémoire*.¹⁵

2. Per què una memòria?

Si la memòria és, doncs, una estructura social de significació, desplegada «en indissoluble connexió amb la construcció o el reforçament de la identitat social»,¹⁶ per què voldria un empresari intervenir activament en aquest àmbit, en, o a propòsit de, la seva pròpia actuació en els anys inicials del franquisme? ¿És possible parlar d'un cert univers mental compartit, entre els qui van liderar empreses o grups empresarials destacats, a l'hora de donar-li un sentit posterior a les seves trajectòries necessàriament entrecruades?

Respondre aquesta doble qüestió requereix, d'entrada, revisar de manera sucinta les diferents consideracions sobre la imatge de l'home de negocis que circulaven a Espanya al començament del segle XX. Cap era especialment positiva. Ja durant la construcció de l'Estat liberal, l'avaluació d'aquesta figura en clau amable (l'exitós gestor privat esdevingut tecnòcrata econòmic, idea amb arrelament al camp conservador) va anar perdent terreny davant de lectures menys complaents i de més circulació (el món dels negocis com a espai de trobada freqüent amb la corrupció política, sobretot). L'eclosió de la qüestió social a finals del XIX, lluny de corregir la imatge del gran empresari com a protagonista habitual en un sistema procliu al caciquisme, va apuntalar un retrat social negatiu. Des del camp socialista es va subratllar la perpetuació de jerarquies i desigualtats socials mitjançant processos d'acumulació capitalista, i un catolicisme social emergent va condemnar la propensió d'empresaris i patrons a un lucre desaforat. Entrat el nou segle, i amb ell la gamma actualitzada de cultures polítiques que la societat de masses va portar amb si, els enquadrats com a grans empresaris van perdre legitimitat en la crisi demorada que va seguir la Primera Guerra Mundial; no van aconseguir formular en positiu la seva aspiració a liderar un capitalisme *nacional* en la dictadura de Primo de Rivera; van estar, com a tals, en el focus dels processos de violència política que van esclatar al final de la Restauració i van acabar per caracteritzar la

14. Fernando MENDIOLA, «Forced Labor, Public Policies, and Business Strategies During Franco's Dictatorship: An Interim Report», *Enterprise & Society* 14 (1), 2013, 182-213. Més recent i ampli és l'estudi de Juan Carlos GARCÍA FUNES, *Desafectos. Batallones de trabajo forzado en el franquismo*, Granada, Comares, 2022, a les pàgines finals del qual es proporcionen dades indicàries sobre empreses afavorides per la mà d'obra forçada al voltant de l'últim tram de la guerra.

15. *Boletín Oficial del Estado*, 27/12/2007 i 20/10/2022.

16. José ÁLVAREZ JUNCO, *Qué hacer con un pasado sucio*, Barcelona, Galaxia Gutenberg, 2022, 231.

dècada de 1930, i van arribar al 1936 assenyalats per una nova dreta radical com a rèmora per a un millor desenvolupament del país que, altrament, hauria estat possible. En dates més recents que excedeixen la cronologia d'aquest treball, l'àmbit dels negocis s'ha perfilat també com a subjugació a un capitalisme globalitzat, o bé com a derivació –en la seva estructura actual i amb poques modificacions– d'una configuració directament resultant del franquisme.¹⁷

En aquestes circumstàncies, sembla raonable proposar que els usos de la memòria van poder, com a mínim, captar l'atenció dels *businessmen* del primer franquisme pel que tindrien d'eina per a una «rehabilitació social de la figura de l'empresari».¹⁸ Tot i que probablement no ho van enunciar així, actuar sobre la memòria els podria conduir a fixar una identitat controlada susceptible de fer el salt al terreny de la història, entesa com el «saber acadèmic dirigit al coneixement del passat basant-se en dades provades amb la màxima certesa possible i interpretades a partir d'un esquema explicatiu que vol ser convincent».¹⁹ No en va, la història hauria perseguit dues finalitats clàssiques, juntament amb el pur coneixement de fets pretèrits: la provisió d'exemplaritat moral o la legitimació d'un poder establert.²⁰

Per al període inicial de la dictadura franquista en què se situa aquest treball, a les consideracions de la imatge del gran empresari en un sentit ontològic (què és o què representa), haurien de superposar-se a més les purament operatives (quines accions concretes va fer, o se li atribueixen). És aquí on resulta convenient valorar la seva ubicació dins d'una categorització tan precisa com sigui possible de la noció de perpetrador, en un context plural en què diferents memòries rivals van pugnar –i encara pugnen– entre si per obrir-se camí. Primer de tot cal dir que l'objectiu central d'aquest article no és formular aquesta categorització, sinó detectar com grans empresaris van poder estructurar identitats comunes lligades a determinades construccions memorials, i en tot cas proposar unes pautes preliminars d'inserció d'aquests actors en els estudis sobre perpetradors del franquisme. Per a això, aquest treball rastreja a partir d'aquí els *artefactes públics* o *reservoris passius* de memòria amb què van poder treballar en el seu moment. D'entre els primers solen esmentar-se llibres, cerimònies o monuments; entre els segons resulten especialment reconeixibles els molt diversos documents emmagatzemats en arxius o biblioteques.²¹

17. Aquest arc de concepcions no difereix gaire respecte al plantejat per a Amèrica Llatina per Andrea LLUCH, Martín MONSALVE i Marcelo BUCHELL, *Historia empresarial de América Latina. Temas, debates y problemas*, Lima-Bogotà, Universidad del Pacífico-Universidad de Los Andes, 2021, 3.

18. NURIA PUIG, «Los orígenes de las fundaciones modernas en los países de habla española: un estudio preliminar», a Andrea LLUCH i Paloma FERNÁNDEZ (ed.), *Familias empresarias y grandes empresas familiares en América Latina y España. Una visión de largo plazo*, Bilbao, Fundación BBVA, 2015, 138.

19. ÁLVAREZ JUNCO, *Qué hacer con un pasado sucio...*, 23.

20. ÁLVAREZ JUNCO, *Qué hacer con un pasado sucio...*, 25 i 26.

21. Reservoris i memòries rivals, a Elizabeth JELIN, *Los trabajos de la memoria*, Madrid, Siglo XXI, 2002, 6 i 22. Artefactes públics, a VEZZETTI, *Pasado y presente...*, 32.

3. *Memòries (en plural), autobiografies, fundacions*

Diverses precisions són necessàries abans d'emprendre una anàlisi. La primera és que, en una dictadura que va buscar legitimar-se en una lectura heroica, conservadora, catòlica i nacionalista del passat d'Espanya, essencialment mítica en última instància, les pràctiques d'implantació de memòria van quedar subsumides en aquest esquema, i el disseny va ser potestat abans que res dels dirigents polítics del nou Estat. En segon lloc, admetre que va prevaler el desplegament d'una memòria oficial no implica ignorar que els materials per construir-la els van aportar, des de formulacions i capacitats d'influència dispars segons les circumstàncies, els diferents grups polítics que van sostenir el franquisme. Això, al seu torn, va condicionar addicionalment els espais disponibles per tirar endavant eventuais artefactes de memòria. En el cas concret dels grans empresaris, no hi va haver obstacles infranquejables perquè poguessin arribar a adquirir un cert protagonisme com a tals en l'esquema corporatiu dels tradicionalistes, en el conservadorisme nacionalcatòlic propugnat per l'Església, o als ulls d'uns militars centrats, al capdavant, a mantenir l'ordre del nou Estat i l'autonomia de l'Exèrcit (i presents de vegades, ells mateixos, en òrgans directius de diferents empreses). Més tensionada va estar, almenys en determinades fases, la interacció del gran empresariat amb una Falange que, sent diversa, va accentuar en un inici la seva retòrica anticapitalista.²²

Una tercera advertència és gairebé una obvietat: si tota memòria es basa en la significació d'un passat, aquesta mirada enrere, convenientment estructurada, no va poder ser possible fins transcorregut un temps. Va caldre esperar al final de la dictadura perquè el qüestionament de memòries i identitats que en principi estaven «constituïdes, instituïdes i amarrades»²³ en produïts d'altres de noves, esbossades ja des dels ulls d'una societat transicional que explorava el passat immediat. Això no obliga a suposar, però, que durant les dues dècades en què es fixa aquest treball hi hagués una mena de paràlisi en l'ús d'eines per a altres construccions identitàries en tensió amb la memòria canònica que va erigir la mateixa dictadura. Una cosa diferent va ser que aquests usos tinguessin uns límits ben definits.

Comencem pels llibres. Hi ha escassetat de memòries o autobiografies escrites per grans empresaris que van exercir com a tals en els anys del primer franquisme. I en les poques que es van arribar a publicar de manera coetània (a l'estranger, seguint la tònica general de qualsevol obra crítica amb la dictadura), l'activitat eco-

22. Glicerio SÁNCHEZ RECIO, *Sobre todos Franco. Coalición reaccionaria y grupos políticos*, Barcelona, Flor del Viento, 2008. Per a la complexitat del partit únic, Miguel Ángel RUIZ CARNICER (ed.), *Falange. Las culturas políticas del fascismo en la España de Franco (1936-1975)*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2013. Retòrica anticapitalista i les seves seqüeles, a Miguel MARTORELL, «De la reforma fiscal a la subida de salarios: Falange y la distribución de las rentas en los años cincuenta», dins RUIZ CARNICER, *Falange. Las culturas políticas del fascismo...*, 317-340, i Joan Maria THOMÀS, *Franquistas contra franquistas. Luchas por el poder en la cúpula del régimen de Franco*, Barcelona, Debate, 2016, 29-118. És aconsellable també la lectura de Miguel MARTORELL, «Enrique Fuentes Quintana: el falangista que leía a Keynes», *Ayer* 121 (1), 2021, 253-283.

23. JELIN, *Los trabajos de la memoria...*, 25, sobre la interconnexió entre memòries i identitats.

nòmica apareix eclipsada per la voluntat política. És el cas de Francesc Cambó, que per desmarcar-se d'una identitat específicament empresarial explica així per què hauria decidit accedir al món dels negocis:

Sabeu en què estic pensant en la gran estona que fa que callo? Doncs ara us ho diré, però vós en mantindreu la més absoluta reserva: jo pensava en la necessitat que hi ha, no sols per a mi, sinó per a Catalunya, de que jo tingui una situació econòmica que em llevi tota preocupació d'ordre material i em permeti consagrar-me íntegrament a la política [...]. Necesito fer una fortuna que m'abasti per a viure confortablement, com visc fa molts anys [...]. Crec que la convulsió econòmica en què viu el món fa possible en aquests moments poder reunir ràpidament la fortuna que a mi em caldria i, sobretot, crec que és un moment per a guanyar-la a l'estranger, en forma que mai cap espanyol no pogués discutir-la.²⁴

El fragment pertany a les memòries del financer i polític català, i (tot i que la seva redacció seria posterior i la seva publicació, encara més) s'ubica en algun moment dels anys d'entreguerres. Enllaça amb una vindicació de les iniciatives de mecenatge cultural que Cambó va promoure, en comptes –va escriure per marcar més distàncies– de pagar-se plaers sumptuaris «que el bon burgès barceloní hauria trobat raonables». Mitjançant una producció escrita molt copiosa, Francesc Cambó es va esforçar sempre a retratar-se com un «conductor d'homes i pobles» nat, amb interès circumstancial per tot allò que no fos polític. Per a això va dir haver tingut «escasses aptituds i una falta total de passió pels negocis, tant industrials com comercials». Únicament l'haurien atret (i això puntualment) les operacions bancàries d'obtenció de fons per finançar empreses o projectes determinats, a l'estil dels *investment banks* nord-americans o els *merchant banks* britànics. I tanmateix, la historiografia no ha dubtat a situar-lo com un dels cent empresaris espanyols i catalans més rellevants del segle XX, per la seva habilitat per canalitzar inversions estrangeres, i és notable l'empremta que van deixar els seus negocis i xarxes empresarials transnacionals a l'Argentina, després de morir allà el 1947.²⁵ Al dietari corresponent als anys finals de la seva vida, els que va esgotar com a observador del primer franquisme a distància, Cambó subratlla la seva vocació política per sobre de tota activitat subsidiària («jo soc un polític i un polític nat. Ho era de petit i ho he estat sempre»); es dol de veres de la destrucció del que quedava del seu arxiu personal a Barcelona («obra de quaranta anys»), «per pura imbecil·litat» dels

24. Això, i el que segueix, a Francesc CAMBÓ, *Memòries (1876-1936)*, Barcelona, Alpha, 1981, 320-321.

25. Cambó té una entrada biogràfica pròpia tant a *Los 100 empresarios españoles del siglo XX*, Madrid, Lid, 2000, 239-244, com a *Cien empresarios catalanes*, Madrid, Lid, 2006, 379-386. En tots dos casos l'autor és Borja DE RIQUER. Per a les seves activitats a Buenos Aires, vegeu BORJA DE RIQUER, *Cambó en Argentina. Negocios y corrupción política*, Barcelona, Edhasa, 2016. L'empremta, a Enrique FAES, «Negocios catalanes, capitales argentinos: una red transnacional al fondo del primer peronismo», *Quinto Sol* 26 (1), 2022, 1-23.

gestors de la dictadura, es reafirma en un credo econòmic liberal segons el qual els capitals han de fluir lliurement, a través dels Estats, i relata trobades amb primeres figures de les finances i l'empresa argentines (Raül Prebisch, la família Bunge) sovint amb la Segona Guerra Mundial com a teló de fons. Amb prou feines hi ha cap menció explícita a implicacions pròpies en negocis privats.²⁶

Una cosa semblant pot anotar-se de Joan Antoni Güell i López, comte de Güell i marquès de Comillas, que, sense arribar al ritme gairebé compulsiu de Cambó, també va consagrar part del seu temps a escriure les seves memòries. Va mantenir responsabilitats empresarials de primer ordre, va exercir la política formal com a alcalde de Barcelona i, en esclatar la Guerra Civil, va abandonar la ciutat (en el seu cas, per instal·lar-se a França) extremant un discurs catalanista de forta matriu cultural. No per això va descuidar les connexions que li van permetre continuar gaudint del seu patrimoni. Com Cambó, va fixar un retrat controlat de si mateix on la política quedava hipertrofiada davant de les seves ocupacions econòmiques, i va escriure sobre això de forma contemporània i des de l'exterior. El seu producte més genuí va ser el *Journal d'un expatrié catalan*, publicat a Mònaco el 1946 i injuriat a consciència pels censors del franquisme per tot el que hi havia de catalanisme –deien– impostat. Abans havia editat unes memòries on els negocis del hòlding empresarial que acabava d'heretar cobraven escàs protagonisme davant de consideracions d'un altre tipus.²⁷ Tots dos, Cambó i Güell, van buscar adscriure's al cànon identitari de l'exiliat polític. I amb la seva radicació lluny d'Espanya arran de la guerra, i la seva crítica per escrit al règim (en diferents graus), van proporcionar elements per ser assimilats a posteriori com a víctimes, i no com a victimaris. Però què va passar amb els qui, ocupant també primeres posicions al món dels negocis, van romandre al país?

Retrocedim uns anys abans a la recerca d'explicacions. Les primeres dècades del segle XX, coincidents amb el tancament de la primera globalització i una expansió de les grans corporacions econòmiques, havien proporcionat referents per a una *escriptura del jo* des de l'àmbit empresarial, en particular, des dels Estats Units. Per aquestes dates es van posar en marxa, o es van publicar, biografies de magnats com l'empresari metal·lúrgic Andrew Carnegie, el banquer Andrew Mellon o el mateix John D. Rockefeller, propietari del gegant petroler Standard Oil. És cert que totes van tenir els seus límits, i que algunes no van arribar a veure la llum. Però van mobilitzar arxius privats que haurien de tenir un llarg recorregut, van explorar el gènere biogràfic com a possibilitat per fixar una certa identitat social dels seus protagonistes i, a més, van estar al mateix nivell que iniciatives filantròpiques d'encuny cultural o científic.²⁸ Hi va haver, doncs, una referència clara i

26. Francesc CAMBÓ, *Meditacions. Dietari (1941-1946)*, vol. 3, Barcelona, Alpha, 1982, 969, 1114, 1466-1467, 1646 i 1690-1691, especialment.

27. Juan Antonio GÜELL, *Journal d'un expatrié catalan (1936-1945)*, Mònaco, Éditions du Rocher, 1946, i *Apuntes de recuerdos*, Barcelona, Imprenta Gráfica El Siglo XX, 1926-1929. La censura i els seus motius, a FAES i RIESCO, «Con tierra de por medio...», 805-809.

28. CABRERA, *Juan March...*, 9-11.

accessible per a l'emulació, dins d'un circuit empresarial fluid –el format entre Espanya i els Estats Units– on les interconnexions van ser riques al començament del segle XX i es van mantenir lubricades a l'inici de la guerra freda.²⁹ Però és sabut que aquí la cronologia va ser una altra, els recursos disponibles van diferir i el sistema de valors imperant va tenir les seves singularitats.

Si a Espanya no van semblar projectar-se memòries o biografies empresarials a l'estil nord-americà abans del 1936 (en un país, d'altra banda, on professar una ètica protestant constituïa una raresa i l'anomenat món dels negocis mai no va acabar de comprendre's dins dels esquemes d'un liberalisme utilitari), el context per a la producció d'obres d'aquest tipus va empitjorar després de la guerra. Durant els anys quaranta i gran part dels cinquanta, en un escenari intervencionista, repressiu i d'escassetat de divises amb què importar tecnologia o matèries primeres, el franquisme va enrairir també el dia a dia on es van haver de desenvolupar els *businessmen* espanyols. Ni van abundar els estímuls per al *me writing*, començant pel més evident, l'existència de censura governativa per a tota mena de publicacions, ni mitjans materials per a l'edició de memòries exemplars, ni encara menys un públic objectiu que volgués o pogués consumir-les pagant-ne un preu. De la pressió asfixiant exercida per la memòria oficial franquista, exercida en un sentit centrfug per a qualsevol altra que es pogués formular, ja n'hem parlat.

Hi va haver, però, un altre referent d'inspiració nord-americà que l'empresa privada espanyola va començar a observar amb atenció creixent quan van passar uns anys i el col·lapse de l'autarquia es va fer evident. Com que quedava poc lloc per exaltar un esperit emprendedor terrestre en cerimònies, memorials, monuments o llocs (consagrats a la glorificació d'una Espanya catòlica i dolguda, martiritzada a la guerra, que la dictadura va posar al centre del seu univers simbòlic),³⁰ una troballa en aquest camp van ser les fundacions. No es va tractar de reproduir sense més ni més la tradició benèfica cultivada per grans mecenes o patrons de l'Espanya del XIX. Dotades d'una sofisticació i una voluntat d'internacionalització renovades, les fundacions que empreses i empresaris van començar a crear a Espanya van aspirar progressivament a articular un tercer sector entre allò públic i allò privat, concebudes en gran manera per servir la institucionalització de grans corporacions familiars. I es van obrir a idees, socis o capitals procedents en particular dels Estats Units, on havia assolit un desenvolupament notable un model específic de filantropia científica moderna. Allà s'havien constituït, per posar-ne dos exemples assenyalats, les fundacions Rockefeller (1913) i Ford (1936), totes dues amb projecció sobre Europa així que va començar la guerra freda.³¹

29. Joan Maria THOMÀS, Pablo LEÓN, Emilio SÁENZ-FRANCÉS, José Antonio MONTERO i Wayne H. BOWEN, *Franco, Estados Unidos y Gran Bretaña durante la primera Guerra Fría. Diplomacia, lobbies, intereses estratégicos y anticomunismo*, Madrid, Universidad Pontificia de Comillas, 2022.

30. Zira BOX, *España, año cero. La construcción simbólica del franquismo*, Madrid, Alianza, 2010.

31. PUIG, «Los orígenes de las fundaciones...». Un sòlid estudi empíric sobre l'abast, els objectius i la tipologia de fundacions de famílies empresàries a Espanya, a Marta REY-GARCÍA i

És conegut que la iniciativa més ambiciosa d'aquest tipus va ser la fundació creada pel financer mallorquí Juan March Ordinas el 1955, i que el seu plantejament va desbordar els horitzons culturals, científics i sobretot pressupostaris del primer franquisme. Amb ella, March deia voler «deixar un testimoni permanent del seu amor a Espanya, a la cultura pàtria i a la civilització cristiana».³² Però també «contribuir al coneixement i la solució de problemes que afecten el futur de la humanitat, el progrés i la difusió del saber»,³³ mitjançant un programa de beques molt ben dotades que aspirava a connectar Espanya amb els grans circuits internacionals de recerca. Dels 350 milions de pessetes que van constituir el capital inicial de la fundació, 100 van estar, de fet, recolzats en dòlars americans.³⁴ Poc després, el 1959, el grup March animaria la creació d'una altra fundació amb fins altruistes i/o benèfics, la Roviralta, a partir del seu accés a la cimentera Uralita S. A. juntament amb la família que havia posat en marxa el negoci. Igual que passaria una dècada més tard amb la Fundació Jaume I (després Fundació Carulla), lligada als impulsors de l'empresa alimentària Gallina Blanca, la vinculació a *partners* nord-americans va ser palesa des d'un inici.³⁵ La fórmula va captar l'interès, també, de la família Urquijo, involucrada en grans negocis industrials i financers des del segle XIX. En el seu cas, la idea de difondre a Espanya una filosofia corporativa a l'estil americà es va vehicular a través de la seva associació amb la Fundació Ford i un projecte filantròpic propi, la Sociedad de Estudios y Publicaciones, articular ja el 1947. Cinc anys més tard es va posar en marxa la Fundació Oriol-Urquijo, entorn de l'empresa Patentes Talgo, amb un programa de beques propi.³⁶

Esmentar els Urquijo, una de les famílies de l'anomenat *triangle hegemònic* dels negocis privats a Espanya abans de la Guerra Civil, suggereix preguntar-se com van actuar, en termes de producció memorial, els altres dos conglomerats de famílies empresàries equiparables: els Güell-López i els Ybarra-Zubiría. Aquests darrers van mantenir un arxiu específic que a la llarga serviria d'eina en investigacions empreses ja després de la fi de la dictadura. Respecte als Güell-López, al marge del que ja s'ha assenyalat per a Joan Antoni Güell, és original la tasca empresa per la

Nuria PUIG, «Understanding the Organized Philanthropic activity of Entrepreneurial Families», *Business and Economic History On-line* 8, 2010, 1-30. És complementària la consulta d'Elisa CHULIÀ i Jacobo MUÑOZ, «En torno a la filantropía de las élites económicas en España. Un estudio empírico como punto de partida», a Víctor Miguel PÉREZ DÍAZ (coord.), *La filantropía: tendencias y perspectivas. Homenaje a Rodrigo Uría Meruéndano*, Madrid, Fundación de Estudios Financieros i Fundación Profesor Uría, 2008, 103-124.

32. CABRERA, *Juan March...*, 398.

33. CABRERA, *Juan March...*, 399.

34. CABRERA, *Juan March...*, 397-412. Coneixement i solució de problemes, a la web de la fundació, consultada el 3/3/2023: <https://www.march.es/es/fundacion>.

35. PUIG, «Los orígenes de las fundaciones...», 135; Salvador ESTAPÉ i Eugenio TORRES, «Josep Maria Roviralta Alemany», a CABANA, *Cien empresarios catalanes...*, 414-419; Francesc CABANA, «Lluís Carulla i Canals», a CABANA, *Cien empresarios catalanes...*, 515-518, i <https://www.roviralta.org>, consultada el 3/3/2023.

36. Pablo DÍAZ MORLÁN, *Los Ybarra. Una dinastía de empresarios (1801-2001)*, Madrid, Marcial Pons, 2002, 274.

Companyia de Jesús per activar la beatificació del segon marquès de Comillas, Claudio López Bru (mort el 1925, però elevat llavors a estandard simbòlic de la família). Se'l va reivindicar com a *empresari model*, dins d'un esquema nacionalcatòlic que encaixava a la perfecció amb el cànon ideològic de la dictadura però que va anar declinant a mesura que el Règim es va obrir a l'exterior i va intentar modernitzar la seva imatge.³⁷ Hi ha minuciositat en el treball dels jesuïtes que, amb especial empenta a partir del 1942 i finançament *ad hoc*, van constituir un valuós fons documental sobre el qual es va fer gravitar la identitat familiar durant el primer franquisme. L'arxiu corporatiu dels Güell-López com a empresaris va tenir pitjor sort: només una part, per avatars diversos, ha arribat a integrar un fons propi a l'Arxiu Nacional de Catalunya.

Tots aquests eventuals suports per a la memòria (o reservoris passius, en el cas dels arxius), lligats a diferents possibilitats d'estructuració identitària, van conviure, en fi, en l'àmbit català amb iniciatives de promoció d'accions culturals que van trenar allò empresarial amb una significació en clau política i catalanista. Per això, formulacions com les de Francesc Cambó o el tercer marquès de Comillas (de qui ja hem parlat) van poder arribar a confluïr amb les d'altres empresaris o financers com Fèlix Millet, expert en assegurances i impulsor de la fundació clandestina Benèfica Minerva el 1943, o amb mecenes no tan definitivament ubicables en l'espai dels negocis (el meteoròleg Rafael Patxot, per exemple, integrant d'una saga d'industrials surers). Potser no hem d'excloure, ni que sigui com a artefactes laterals potencialment vàlids en una construcció memorial, entitats d'encuny tecnològic i vocació modernitzadora a l'estil de l'Institut Químic de Sarrià, reimpulsat el 1958 des de l'entorn de la família Valls Taberner.³⁸

Precisem, finalment, que la naturalesa suggeridora i la polivalència de les fundacions com a entitats jurídiques transcendirien amb el temps, de molt, un plantejament purament empresarial o corporatiu. En van ser mostres la diversitat dels seus fins declarats (promoció educativa, suport a la recerca, foment de les arts, desenvolupament local o defensa del patrimoni cultural, principalment, fins a la fi del franquisme), i sobretot la seva multiplicació ja en anys pròxims al segle XXI. A la dècada de 1960 es van crear unes vint fundacions a l'any; al llindar del canvi de segle el ritme anual d'inscripció va augmentar per sobre de les 250.³⁹ En tot cas,

37. Enrique FAES, «El marquès de Comillas: un banquero camino del altar», *Historia Social* 64, 2009, 121-138.

38. Albert MANENT, *Fèlix Millet i Maristany. Líder cristià, financer, mecenes catalanista*, Barcelona, Proa, 2003, 59-70. Un directori complet de fundacions per a l'àmbit català, a la web de la Coordinadora Catalana de Fundacions (entitat creada el 1978): <https://ccfundacions.cat/directori-de-fundacions/>, consultada el 12/5/2023. Sarrià, a Nuria PUIG, *Bayer, Cepsa, Repsol, Puig, Schering y La Seda. Constructores de la química española*, Madrid, Lid, 2003, 46-47.

39. REY-GARCÍA i PUIG, «Understanding the Organized Philanthropic activity...», 12 i 19. El 2018 hi havia a Espanya gairebé 9.000 fundacions actives de tota mena, amb una despesa anual total estimada en 8.000 milions d'euros per perseguir els seus objectius. Vegeu sobre això Beatriz FERNÁNDEZ OLIT i Dominique GROSS (coord.), *Las fundaciones filantrópicas personales y familiares en España*, Madrid, Asociación Española de Fundaciones, 2018.

insistim-hi, la primacia d'una memòria oficial implantada pels vencedors de la Guerra Civil a costa de les víctimes, sostinguda en el temps i assentada des del mateix Estat mitjançant un ampli repertori de suports materials, va limitar l'abast immediat de memòries, autobiografies, arxius o fundacions empresarials. I matissem també que, en aquest context limitat per múltiples raons, la inhibició es va poder entendre, més enllà de l'accepció del terme en clau passiva, com una pràctica activa en el joc de construccions memorials.

4. *Hereus, desclassats, perpetradors?*

Analitzats els artefactes que els empresaris espanyols de mitjan segle XX van tenir al seu abast per activar processos de memòria, i perfilats els seus límits, ens podem preguntar amb quins significats van treballar a l'hora de fixar, o proposar, punts d'ancoratge per tirar endavant eventuais identitats col·lectives. Altrament dit: on van assentar les estructures narratives que van organitzar el seu record?

Sense gaire diferència respecte a etapes anteriors, podem observar dos relats afluent que n'acaben formant un de principal: la progressió des d'orígens humils, d'acord amb la mitologia en ús del *self-made-man*; o bé la pertinença a un llinatge capitalista la contribució del qual al món dels negocis s'aniria perfeccionant en cada generació com una mena de *síndrome de Buddenbrook* a la inversa. O hereus, o desclassats. El *know how* i els recursos rebuts en llegat, d'una banda, contra una suma d'actituds, aptituds i lleialtats adquirides, no sense contratemps, a través de l'experiència. Els seus correlats respectius serien la reivindicació d'un capitalisme popular (o fins i tot populista), en què cobren especial valor la voluntat i la resiliència personals, i un altre de més patrici o de llinatge, que sovint apel·la a lògiques tradicionals i a una contribució familiar al creixement econòmic en clau nacional. Tot i que ambdues narratives plantegin diferents fonts de legitimitat, acaben per encaixar en una concepció de l'empresari pròpia del liberalisme econòmic: un actor cridat a maximitzar el valor de les seves empreses per contribuir així a una eventual multiplicació de la riquesa en la societat de la qual forma part. Les dues lectures van haver de dialogar igual, a més, amb els ancoratges memorials del franquisme en construcció. Se les va instar a reforçar la significació present o retrospectiva de l'empresari com a patriota, adherit a una missió històrica d'engrandiment nacional pel costat de l'economia, i representant, en els seus exemples més genuïns, del geni espanyol. Hereus i desclassats, doncs, van competir en vindicar dos grans punts d'ancoratge per a les seves estructures narratives respectives, però sense una segregació estricta entre si i condicionats pels trets més distintius de la memòria oficial franquista.

De manera objectiva, en una escala d'origen social de més a menys precari, podem situar, en primer lloc, Demetrio Carceller, fill d'un bidell empleat a Terrassa, que va explicar sovint que tot en la seva progressió ho devia al seu esforç personal i competència tècnica en el sector petroler, ja que descendia d'una família de pagesos emigrats. Juan March, pràcticament àgraf segons els diplomàtics aliats, era fill d'un petit comerciant, i a partir d'una exploració preliminar de lucratives activitats de contraban va exaltar la seva pròpia astúcia financera sense pretendre sublimar-la

amb arguments més sofisticats, fins que la creació de la seva fundació personal en els termes indicats va incorporar significats nous al seu relat. Són relativament homologables a la seva figura, per l'origen humil i la seva vindicació, les de Josep Maria Roviralta, fill també d'un comerciant modest, i Ildefonso González Fierro, que va construir la seva identitat empresarial a partir d'un petit negoci familiar d'explotació de carbons.⁴⁰ També va comptar amb un referent domèstic José Banús Masdeu, integrant de la tercera generació d'una família dedicada a operacions de construcció encara a petita escala. I potser podríem marcar semblances entre les circumstàncies de Lluís Carulla i Francesc Cambó, tots dos descendents de propietaris rurals mitjans, si bé ja ha quedat palesa l'adscripció buscada per Cambó a una identitat netament política, i no empresarial. En la resta dels casos esmentats, va ser comuna l'apel·lació a unes coordenades personals més o menys humils com a ancoratge narratiu de la pròpia trajectòria.

A l'altre extrem del grup anterior (encara que no de manera estanca, repetim) es van alinear els que sí que van rebre en herència grans empreses o grups empresarials consolidats. Hem esmentat les famílies Güell-López, Urquijo i Ybarra-Zubiría. Cap d'elles es va ressentir gaire durant el primer franquisme, si bé els titulars del grup Comillas van perdre pes a causa de la dilució d'un control compacte de les seves empreses ja des d'abans de la guerra. Els Urquijo van agafar el relleu. Van mantenir la seva posició i fins i tot la van millorar, de camí a esdevenir el conglomerat empresarial de referència a Espanya. Pel que fa als Ybarra-Zubiría, van aconseguir conservar la seva preponderància econòmica, en un clima general en què «antics dirigents del capitalisme espanyol no van necessitar fer grans esforços per mantenir-se en les seves posicions rectores».⁴¹ Les significacions retrospectives van descansar aquí, amb variants, en l'exaltació de trajectòries consolidades que haurien provat la seva fortalesa i utilitat social per sobre dels avatars polítics, i de nou serien capaces de fer-ho en una dictadura a la qual, al capdavall, havien precedit.

S'ha assenyalat, i és així, que el primer franquisme va habilitar tot un canvi de guàrdia en el capitalisme espanyol a partir de dos elements disruptius: la creació d'un bon nombre d'empreses públiques de grans dimensions i una modificació substancial en l'estructura de la propietat empresarial, amb el pas «d'un sistema de grans empreses privades –espanyoles i estrangeres– a un altre de grans empreses espanyoles –privades i públiques–».⁴² Hereus o desclassats, els qui van arribar com a grans homes de negocis a la dècada de 1940 o hi van consolidar les seves fortunes van haver d'operar en tot cas en aquest escenari, i donar-li un significat determinat a l'èxit professional obtingut o mantingut en aquestes circumstàncies. En tot cas, va prevaler entre l'empresariat una actitud adaptativa a les noves regles del joc

40. Per a la família Fierro, Elena SAN ROMÁN, *Ildefonso Fierro. La aventura de un emprendedor*, Madrid, Lid, 2011. La resta dels casos, a les obres biogràfiques ja esmentades.

41. DÍAZ MORLÁN, *Los Ybarra...*, 274.

42. Albert CARRERAS, «La gran empresa durante el primer franquismo: un momento fundamental en la historia del capitalismo español», a SÁNCHEZ RECIO i TASCÓN, *Los empresarios de Franco...*, 52.

traçades per la dictadura, la qual cosa ha motivat la inclusió dels empresaris com a tals –sovint de forma genèrica– com a actors destacats en la *xarxa d'interessos* teixida als inicis del franquisme. Segons aquest raonament, propietaris i executius d'empreses haurien servit «de suport al règim per consolidar-lo»,⁴³ a canvi d'obtenir determinats beneficis en el desenvolupament dels seus negocis, ja fos gràcies a l'aprofitament de situacions de proximitat respecte a polítics amb capacitat decisòria, o mitjançant una «utilització conscient de les institucions i els organismes del règim».⁴⁴ És en aquest esquema de confluències on s'han d'inserir afirmacions com que «el règim sostenia que, per definició, tots els grans empresaris eren franquistes», per més que «naturalment, això s'hauria de matisar molt».⁴⁵

Atès que la dictadura va incorporar postulats antiliberals presents, més o menys, en els imaginaris de tots els grups polítics que van nodrir la coalició reaccionària, la vindicació d'una cosmovisió liberal va semblar cobrar utilitat com a prova de resistència davant la voluntat totalitzadora que va emanar des de l'Estat. És il·lustratiu el cas de la gran banca privada, sector imprescindible per a un Règim que es va obstinar a romandre tancat a una afluència massiva de capitals exteriors i es va embarcar, alhora, en grans iniciatives d'industrialització. Dotada d'una autonomia estimable en comparació amb altres sectors econòmics, menys intervinguda que en altres països d'Europa occidental, reticent a immiscir-se en política i a vincular modernització financera amb obertura democràtica, la banca privada espanyola s'hauria caracteritzat durant el primer franquisme per un alineament encara difús amb la dictadura, almenys fins al bienni 1957-1959.⁴⁶ Al seu capdavant també van estar tant hereus com desclassats. «Andrés Moreno García va ser el prototip d'home fet a si mateix», comença la semblança biogràfica del que va ser primer executiu de l'entitat bancària més important del país, el Banco Hispano Americano, des d'abans de la guerra.⁴⁷ Més acomodats van ser els orígens familiars de Pablo Garnica Echevarría i Ignasi Villalonga Villalba (al capdavant, respectivament, de Banesto i el Banc Central), tot i que només el segon va heretar vincles especialment lligats al món dels negocis. Del seu competidor al comandament del Banco Urquijo, Juan Lladó y Sánchez-Blanco, se n'ha anotat una marcada genealogia «política i liberal».⁴⁸ D'Emilio Botín-Sanz de Sautuola, gran impulsor del Banco de Santander, les seves

43. Glicerio SÁNCHEZ RECIO, «El franquismo como red de intereses», a SÁNCHEZ RECIO i TASCÓN, *Los empresarios de Franco...*, 21.

44. Glicerio SÁNCHEZ RECIO, «Familias políticas, estructuras de poder, instituciones del régimen», dins RUIZ CARNICER, *Falange. Las culturas políticas del fascismo...*, 226. Una bona fotografia sobre les possibilitats i habilitats adaptatives dels empresaris durant el franquisme, a CABRERA i DEL REY, *El poder...*, 256-338.

45. Manuel ORTÍNEZ, *Una vida entre burguesos. Memòries*, Barcelona, Edicions 62, 1993, 38.

46. Gabriel TORTELLA i José Luis GARCÍA RUIZ, «Banca y política durante el primer franquismo», dins SÁNCHEZ RECIO i TASCÓN, *Los empresarios de Franco...*, 67-99.

47. José Luis GARCÍA RUIZ, «Antonio Moreno García», dins TORRES, *Cien empresarios madrileños...*, 417.

48. Eugenio TORRES, «Juan Lladó y Sánchez-Blanco», dins TORRES, *Cien empresarios madrileños...*, 506.

connexions familiars prèvies amb la indústria i les finances. En tots els casos és freqüent trobar, com a estructura narrativa a propòsit de les seves actuacions durant el primer franquisme, l'afirmació central que les pretensions autàrquiques i la voluntat intervencionista de la dictadura en el seu primer tram van posar a prova les conviccions liberals de tots ells.⁴⁹

D'una manera similar al que va succeir amb la gran banca, en termes de consolidació de pràctiques d'oligopoli i de fortlesa davant d'una eventual intervenció estatal, els grans empresaris del sector elèctric van poder apel·lar a una retòrica liberal en l'àmbit econòmic que, en *aliança* amb la mateixa dictadura, van portar a la pràctica amb més intensitat cap al final del període que abasta aquest article, a mitjan anys cinquanta.⁵⁰ Representant típic de l'empresariat en aquest àmbit va ser José María de Oriol y Urquijo, actiu durant la guerra en la mediació entre carlins i falangistes, alcalde de Bilbao entre el 1939 i el 1941 i president d'Hidroeléctrica Española. Se n'ha escrit que «pocs ressorts de l'Administració franquista devien quedar aliens a la seva influència».⁵¹

En l'entramat de política i economia caracteritzat fins aquí, ¿hi són ubicables les significacions retrospectives que desgranem, en fi, en el camp d'anàlisi dels perpetradors del franquisme? No de manera automàtica, per descomptat. Que els grans homes de negocis actuessin, en general, sota patrons utilitaris (maximitzant avantatges, evitant perjudicis), adaptant-se a unes noves regles del joc empresarial just quan el Règim va desplegar una repressió sostinguda sobre els vençuts a la guerra, no va implicar necessàriament ser subjecte actiu d'accions patides per les víctimes. O almenys no sempre, ni de la mateixa manera. El de perpetrador és, per a més complicació, un concepte esmunyedís. Es configura a cada societat com a producte històric d'una lluita entre memòries rivals, i el que seria el seu univers associat es delimita en estreta connexió amb els «sentits i significacions» que els són assignats a posteriori tant als mateixos perpetradors com als crims massius que van cometre, programar o facilitar.⁵² Hi ha, addicionalment, un problema d'escala per al cas dels considerats grans empresaris. Si la lògica predominant de la violència repressiva, mentre va durar la guerra, va ser la intracomunitària (la planificació i execució de fustigacions, càstigs o crims per part de victimaris que mantenien una

49. Se'n poden rastrejar exemples a les sèries biogràfiques publicades per l'editorial Lid sota el títol comú *Cien empresarios...*

50. Joseba DE LA TORRE i Mar RUBIO-VARAS, «Electricidad nuclear y procesos de aprendizaje: el papel de Westinghouse y de General Electric en la experiencia española (c. 1955-1973)», *Revista de Historia Industrial* 74, 2018, 107-136. La frase entre cometes, a la pàgina 131. Vegeu també Juan Carlos LÓPEZ i Sergio RIESCO, «Extremadura y el cierre del oligopolio eléctrico en el oeste de España durante el régimen de Franco», *Historia y Economía*, 24, 2020, 38-66.

51. Eugenio TORRES, «Comportamientos empresariales en una economía intervenida: España, 1936-1957», a SÁNCHEZ RECIO i TASCÓN, *Los empresarios de Franco...*, 213.

52. Valentina SALVI i Claudia FELD, «La construcción de la figura social del perpetrador: procesos sociales, luchas políticas producciones culturales», *Kamchatka. Revista de análisis cultural* 13, 2020, 6.

certa proximitat quotidiana amb les seves víctimes),⁵³ i en la direcció i execució es van destacar militars i conveïns, és intuïtiu pensar que la intervenció dels homes de negocis més grans del país es va haver de situar, en el seu cas, en altres àmbits. Ara bé, acabada la guerra i instaurada la dictadura, són vàlides les mateixes subcategories de perpetració suggerides per al període de la Guerra Civil?

Una primera confrontació amb els casos que estem manejant suggereix la conveniència d'ajustar tant com es pugui, per als empresaris destacats, el subcamp de joc en què es van moure els col·laboradors.⁵⁴ És clara l'adscripció com a còmplices, per exemple, per als qui van incorporar a les seves empreses mà d'obra procedent del sistema de treballs forçats, de forma massiva i sostinguda en el temps (en la mesura en què el diccionari defineix el còmplice com a participant o associat en crim o culpa). La delació –contracara en negatiu de la intercessió– potser es podria subsumir en una relació de cooperació activa (actuació favorable als interessos o propòsits d'algú), apreciable de manera més àmplia en els qui van aplicar rigorosament les purgues de personal per raons polítiques, però no assimilable a l'obtenció d'un benefici directe i immediat. Segurament aquí es poden detectar diferents graus, orientacions i conveniències. Ser espectador, en tercer lloc, incorpora un paper passiu més difícil de definir, ja que espectadora hauria estat, en puritat, tota aquella persona no inclosa en altres categories de col·laboració que hagi assistit a les pràctiques de perpetració observant-hi una condició d'alienitat.

Més facilitats conceptuals sembla haver-hi al voltant de la noció d'adepte. No és viable, a falta de més precisió, l'afirmació que els grans empresaris es van beneficiar de manera unívoca tant de les polítiques econòmiques com de la repressió de postguerra. En el primer cal tenir en compte, d'entrada, la diversitat d'interessos trobats i les modificacions en la propietat que hem esmentat, per més que uns executius i uns altres coincidissin a buscar restringir la competència en els seus sectors respectius (praxi poc enquadrible, en puritat, en un sistema de valors liberals per a allò econòmic), o es procurassin vies d'accés privilegiat als gestors del nou Estat.⁵⁵ Valorar d'una manera més sistemàtica això últim, identificant quines van ser les contrapartides rebudes més enllà de detectar pràctiques col·lusives, és una possible senda d'abordatge. Cosa que, d'alguna manera, aconsella tancar el focus sobre el considerat empresariat franquista, és a dir, el més afí ideològicament al Règim, el més ben col·locat en llocs destacats de l'organització del nou Estat, i les trajectòries d'èxit del qual arrenquen gairebé alhora que la Guerra Civil.⁵⁶ En tot plegat –i sempre per tal d'habilitar la translació d'estudis fets fins ara en clau política, econòmica o sociològica cap al camp més específic dels *perpetrator studies*– convindrà no perdre de vista el solapament de diferents escenaris d'eventual per-

53. Una anàlisi sòlida sobre això i altres qüestions semblants, en un marc ampli, a Stathis KALYVAS, *La lògica de la violència en la guerra civil*, Madrid, Akal, 2010.

54. Es reprèn aquí la categorització de perpetradors proposada a GIL, «La zona gris...».

55. TORRES, «Comportamientos empresariales...», 220-223.

56. TORRES, «Los empresarios españoles del siglo XX. Notas para un perfil del empresariado español de la pasada centuria», *Revista Empresa y Humanismo* IV (2), 2001, 375-405.

petració més enllà de la planificació i execució de crims o de l'empresonament (de la depuració de plantilles al final de la guerra a l'ocupació de mà d'obra forçada, o als diferents graus d'implicació en organismes i institucions del règim dels quals van sorgir directrius que després es van posar en pràctica).⁵⁷

Conclusions

Els grans empresaris espanyols que van exercir com a tals durant el primer franquisme, és a dir, des de la instauració de la dictadura fins al gir econòmic de finals dels anys cinquanta, van tenir al seu abast oportunitats, referents i eines per involucrar-se en la pugna entre memòries rivals en, i a propòsit de, el període. Els qui van decidir intervenir d'una manera més activa es van haver de sotmetre, però, a uns límits ben definits. Els va marcar la captura de l'espai públic per un nou Estat que va desplegar una profusa memòria oficial consagrada a una Espanya catòlica, nacionalista, dolguda i martiritzada a la guerra, i que va restringir amb això la possibilitat d'acudir a certes gammes de suports materials per a la implantació de tota memòria alternativa. Només a l'estranger es van gestar assajos, dietaris o autobiografies signades per grans homes de negocis, en els casos de *businessmen* que van decidir abandonar el país i que a més van optar per evocar-se a si mateixos en clau netament política, i no empresarial (com testimonien els casos de Francesc Cambó o Joan Antoni Güell). La creació de fundacions personals o corporatives es va revelar, amb més intensitat a partir dels anys cinquanta, com un suport d'utilitat renovada per revertir una històrica imatge social negativa de l'empresari com a tal, dins de processos de construcció identitària a llarg termini. Aquí va cobrar importància el referent proporcionat per una filantropia científica moderna que, ja als anys inicials del segle XX, va emanar dels Estats Units cap a Europa. Van funcionar, així mateix, com a reservoris passius de memòria els arxius familiars o corporatius que, alimentats durant la dictadura, habilitarien relats posteriors en un sentit o en l'altre.

Els processos de significació mitjançant els quals grans empresaris van estructurar els relats que organitzarien el seu record en, i a propòsit de, el primer franquisme es van assentar sobre dos grans ancoratges narratius: un origen social humil, d'acord amb la mitologia de l'home fet a si mateix, o bé la pertinença a un llinatge empresarial consolidat que estava fent importants contribucions socials, en forma de creixement econòmic, millora de l'ocupació o extensió de la riquesa. Tots dos conflueixen, en tot cas, en una cosmovisió liberal que va semblar tenir especial utilitat a l'hora de dotar de significat la intervenció de grans homes de negocis a l'Espanya de 1940 i 1950. Si l'empresariat espanyol, com a subjecte col·lectiu, ha de figurar als emergents estudis sobre perpetradors del franquisme, es planteja finalment la necessitat d'ajustar una categorització tan sòlida com es pugui. En un

57. Una anàlisi precursora sobre la reglamentació franquista del treball i les seves conseqüències, a Carme MOLINERO i Pere YSÀS, *Patria, Justicia y Pan. Nivel de vida i condicions de treball a Catalunya. 1939-1951*, Barcelona, Edicions de la Magrana, 1985, especialment 93-122.

entramat ampli de directors, executors i col·laboradors de la repressió, i sense perjudici d'explorar-los tots, el tercer dels àmbits (el de la col·laboració) ofereix oportunitats específiques per a una inserció adequada dels grans empresaris en els debats que, amb més vigor des de l'ingrés al segle XXI, suscita la confrontació de diferents memòries sobre el franquisme. Això es postula especialment per als anys en què se situa aquest treball, per als quals es poden valorar com a subcategories de col·laborador –en la senda suggerida en estudis previs, i a falta d'altres de posteriors que enriqueixin la discussió sense incórrer en classificacions automàtiques– les nocions d'empresari còmplice, cooperador, adepte o espectador.